

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

ט"ו בשבט ופרשת יתרו, תשס"ח
מספר 740מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ט"ו בשבט

במשנה הראשונה של מסכת ראש השנה שנינו שאחד מארבעה ראשי השנים הוא ראש השנה לאילנות: "באחד בשבט ראש השנה לאילן, דברי בית שמאי. בית הלל אומרים בחמשה עשר בו". הגמרא (שם, יד ע"א) מביאה את דעתם של בית שמאי ומסבירה: "מאי טעמא? אמר ר' אלעזר א"ר הושעיא: הואיל ויצאו רוב גשמי שנה ועדיין רוב תקופה מבחורין". רב האי גאון, אחרון גאוני בבל (במאה הי"א) נתבקש לפרש גמרא זו, וכך עשה.¹ אלא שלאחר מכן המשיך ואמר שרבני ארץ ישראל – "רבנן דתמן" – אומרים בו טעם אחר, והוא שעד כאן חיים האילנות ממי השנה החולפת, ואילו מכאן ואילך הם חיים מן השנה הבאה (על פי ירושלמי ר"ה א ב). ומוסיף רב האי גאון:

ודברים נראים הן. כי בזמן הזה הוא שקוראין אותו בלשון ישמעאל אלגמרה אלתאניה (הגחלת השנייה), ובו מתלחחין עצי אילנות ומתחילין לשתות ולחיות, ואומרים גרי אלמא פי אלעוד (נכנסו המים לעץ).

מה כוונת דבריו של רב האי גאון, שהזמן הזה נקרא "הגחלת השנייה"? את דבריו אלה אפשר להבין על פי אגדה ערבית עתיקת יומין, שלפיה בימות הגשמים איש השדה עצור באוהלו, עטוף בגדים, יושב על יד האח הבווערת ומנמנם. הצאן והבקר מכונסים גם הם במכלאה שסביב אוהלו, וועדים מקור ומצפים לימות חמה, למרחבי המרעה בשדות ובהרים. והנה קם אללה בחסדו הגדול ומוריד להם מן השמים שלוש גחלים: גחלת אחת (ג'מרת אלהאוי – גחלת האוויר) יורדת בשבעה שבט, מחממת את האוויר ומבשרת את בוא האביב. אז מתעורר האיכר מתנומתו, פותח את המכלאה ומתחיל לשלוח את בהמותיו לשדה. אולם עדיין לא ימצאו מקום מרעה טוב, ועוד גדול הקור. אז ייחל האיכר עוד שבעה ימים אחרים, עד יום ארבעה-עשר בשבט, ובארבעה-עשר בשבט יוריד אללה מן השמים עוד גחלת (ג'מרת אלמאיי – גחלת המים), ואז יתחממו המים, ייכנסו לעצים ויחזירו לפריחתם ולפריים, וישמח האיכר וישלח את בהמותיו להרים, למרעה. ואולם עדיין שולטת הקרה ויתהולל הרוח, ואין עוד לצאת לעבודת השדה. האיכר מונה עוד שבעה ימים, ואז מוריד אללה את הגחלת השלישית מן השמים (ג'מרת אלארד – גחלת הארץ). האדמה מתחממת ומתחילה להתכסות בדשא רך. ואז יתנער האיכר מהעצלות שימות הגשמים נסכו עליו ויצא לעבודתו בשדה ובגן עד הערב.

נוסח אחר של אגדת גחלים זו מביא הגיאוגרף הערבי קאזוויני (מן המאה הי"ג) בקוסמוגרפיה שלו:² איכרי ארץ ישראל מתחילים להקטין בחודש שבט את האח המתחממת. בו' בשבט מוציאים גחלת אחת מן האש, כי האוויר מתחיל להתחמם. ביי"ד בשבט – גחלת שנייה,

¹ ראו: ב"מ לוין, אוצר הגאונים לראש השנה, ירושלים תרצ"ג, עמ' 23.

² כך א' עמ' 76.

כי המים מתחממים, ובכ"א בשבט – גחלת שלישית, כי האדמה כבר מתחממת. ממחרת הגחלת השנייה, בחמישה עשר בשבט, שותלים בארץ ורדים, יסמינים ונרקיסים.³ אם כן, כוונת רב האי גאון הייתה להסביר את דעתם של בית הלל, שראש השנה לאילנות חל בט"ו בשבט, והביא ראיה ממה ששמע מאיכרים ישמעאלים, שאז מתחילים האילנות לשתות מן המים המתחממים של השנה הבאה. האגדה הזו משווה בין איש השדה הרדום בחורף ומתעורר בשבט ובין עצי השדה הרדומים בחורף ומתעוררים בראש השנה שלהם. ואכן התורה דימתה את העצים לאנשים באמרה "כי האדם עץ השדה" (דב' כ: יט).⁴ חז"ל חיבבו את העצים ודאגו לטובתם ולבריאותם, עד שאמרו על אילן חולה שמנתר את פרותיו (תוספתא שביעית א י'): "סוקרין את האילן בסיקרא... ואין חוששין לא משום שביעית ולא לדרכי האמוריי". כלומר, מותר לצבוע את האילן החולה בקו אדום כדי להודיע שהוא מנתר את פרותיו, ומותר לעשות כן אף בשנת השמיטה ואף אם הגויים עושים כן, ואולי יתפללו עליו העוברים והשבים.

וכמו לאדם, גם לאילן יש יום הולדת וראש השנה משלו, ומעין "בר מצווה", כשהוא יוצא מאיסור ערלה. הוא ישן בחורף ומתעורר לשתות מים המתחממים מן הגחלת השנייה באמצע חודש שבט כדי להביא את פרותיו בעונתם ולזכותו בברכת האילנות ופרותיהם.

נושא אחר הקשור בט"ו בשבט שכדאי אולי להעיר עליו הוא, שט"ו בשבט היה יומא מפגרי ביה רבנן. דהיינו יום חופש למלמדים ולתלמידים, ובאותו היום בטל בית המדרש; הנערים לא באו לבית רבם ללמוד, והמלמד היה מחויב לתת לתלמידים ביציאתו משחרית יין שרף ו"לקח" טוב (עוגות) מכיסו, ולא מכיסם.⁵ תאריך זה גם היה נחשב כסוף ה"זמן":⁶

וכבוא... חמישה עשר בשבט ראש השנה לאילנות... המלמד הולך ונוסע על כורחו של בעל הבית, כי יחשוב למצוא מקום ועיר שגדול יהיה לו כבוד הבית האחרון מן הראשון ושהכסף ירבה לו. ועד כי יהיה תחילת ה"זמן" הבא הנער הולך וחסר, עד כי יבוא מלמד אחר... וכך ימשיך עד כי יגדל הנער ומפטפט כפטפוט העופות, ולא ידע מאי קאמר רבנן... ומתחיל להתנהג כזוחחי הלב... ונתגדל העזות והליצנות וכיוצא בזה.

ואילו בתוך ה"זמן" הקפידו ביותר על משמעתם של המלמדים, כפי שאנו למדים מפנקס קהילות אה"ו (אלטונא, המבורג וואנזבורק), תפ"ד (1724):

היות ונודע לקהל שיש מלמדים העושים מלאכת ה' רמיה, ומבטלין תינוקות של בית רבן שלא ביומי דפגרי, כמו יום א העבר, יום אחר חמש עשר (בשבט, שהיה אז שבת), שלא רק שביטלו את הלימודים ביום שבת קודש כי אם ביום א', שלא כדת תורה, וזהו לא רק פסידא דלא הדר (=נזק בלתי הפיך) כי אם בכלל 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה', והקהל אינו יכול לראות ולשתוק, על כן הוא מזהיר שלהבא לא יקרה דבר הזה, והמלמדים יחזיקו תדיר את התלמידים בחדר ובאם שיעבור אחד, ייענש קשה עד שלא יוכל שאת.

ודי לחכימא ברמיזא.

פרופ' דניאל שפרבר
נשיא המכון הגבוה לתורה

³ ראו: יום טוב לוינסקי, **ספר המועדים**, ח"ב, ימי מועד וזכרון, עמ' 321.

⁴ הסרט "שר הטבעות" מראה את אותן דמויות חביבות ומופלאות – האַנְטִים, עצים גדולים זקנים ונבונים, מלאי חכמה וטוב לב, אשר להם תפקיד מכריע בהצלת עולמה של האנושות.

⁵ על פי מנהגי וורמייזא לר' יוספא שמש משנת 1673. ואולי הנוהג המקובל במקומות רבים לחלק תעודות בט"ו בשבט, למרות שאין יוצאים אז לחופשה, מקורו במנהג הזה.

⁶ פנקס חברה "תלמוד תורה" מקיוב, תקכ"ה (1765), מתוך: ש' אסף, **מקורות לתולדות החינוך בישראל**, חלק ד', ת"א תש"ח, עמ' קצג.